

HRAMOVI U DIOKLECIJANOVOJ PALAČI I ŠTOVANJE EGIPATSKIH BOŽANSTAVA

Ivo Babić

UDK:728.81:726.1>(497.583Split)

Izvorni znanstveni rad

Ivo Babić

Trogir

Sva četiri hrama u Dioklecijanovoj palači imala su kripte. Kripte pod Malim hramom (krstionica), Kibelinim hramom i pod onim poligonalnim (katedrala) također su u svezi s vodom. Osobito je zanimljiva kripta ispod poligonalnog hrama (katedrala) u kojoj je bunar. Pristup u tu kriptu, koja je naknadno posvećena sv. Luciji, ne nalazi se u osovini hrama, već bočno, a stepenište i hodnik, valja naglasiti, spajaju se pod pravim kutom, što onemogućuje prodor svjetla, kao što je to slučaj i kod drugih kripta u hramovima posvećenima egipatskim (aleksandrijskim) božanstvima. Kripte s vodom u hramovima u Dioklecijanovoj palači u Splitu, zajedno sa sfingama upućuje na pretpostavku o štovanju egipatskih božanstava. Njima je bilo posvećeno i poligonalno zdanje koje se inače smatra da je bilo Dioklecijanov mauzolej.

Dioklecijan je bio, kako je to poznato, veoma povezan s Egiptom. Uspješno je smirivao turbulencije koje su krajem 3. stoljeća potresale Carstvo zahvaćeno centrifugalnim procesima; gušio je i pobune, izazvane visokim porezima, koje su buknule i u Egiptu. Godine 297./298. u Aleksandriji je nakon osam mjeseci opsade skršio bunu koju je potaknuo uzurpator Domitius Domitianus. U Aleksandriji, na platou hramskoga kompleksa Serapeuma još uvijek strši Dioklecijanov stup uz koji bdiju sfinge.¹ Između 296. i 298. godine Dioklecijan je izvojevao pobjedu nad Etiopljanima. Na jugu Egipta, pred prvim vodopadima Nila, kod Elefantine, rješavao je pogranične sporove s Nobadima i Blemima kojima je dopustio da i

¹ J. S. McKenzie, »Reconstructing the Serapeum in Alexandria from the archaeological evidence«, *Journal of Roman Studies*, vol. 94, 2004., 99-100. Stup je bio dio tetrastilona – v. N. Cambi, *Dioklecijanov lik, Između realnosti i transcencije*, Split 2017., sl. 95, 96 i 97.

dalje obavljaju obrede na otočiću File posvećenome Izidi (obližnji granitni otočić Bigeh bio je posvećen Ozirisu). Kod Elefantine dao je utvrditi otočić i na njemu sagraditi svetišta i žrtvenike za Rimljane i domoroce.² Na otočiću File preživio je Dioklecijanov slavoluk, svojevrsna gradska vrata na zidinama.³ U Tebi je dao sagraditi vojni logor čiji najveći, središnji dio zauzima ogroman, prastari Amonov hram. No, taj logor imao je namjene koje su, očito je, nadilazile one vojne naravi, te je vjerojatno trebao simbolizirati kontinuitet sakralne funkcije koja podržava vlast vladara; kako je to uočeno, bila je to svojevrsna poveznica između faraonske prošlosti i rimske sadašnjosti. U istom je hramu prostorija u kojoj su se nekoć slavili faraoni preinačena u svetište, u kojem su na fresci prikazani Dioklecijan, njegovi suvladari i njihova svita.⁴ Vrata logora, ujedno ulazi u hramski kompleks, branjena su s vanjske strane s po dvije kule, dok su s unutrašnje propugnakuli, kao i u Dioklecijanovoj palači u Splitu. U samom Rimu, kako to navodi Kronograf iz 354. godine, Dioklecijan je dao, među ostalim, sagraditi svetišta Izide i Serapisa (*templa II Iseum et Serapeum*).⁵ Na steli s natpisom pisanim hijeroglifima Dioklecijan je prikazan kao faraon koji prinosi žrtvu svetome biku Buhisu (British museum, kat. Br. EA1696).⁶ Nakon gotovo pola stoljeća Dioklecijan je oživio kult egipatskih (aleksandrijskih) božanstava koje su zanemarili njegovi prethodnici, pa je na novcima, dao otiskivati lik Serapisa i Izide. Na velikom slavoluku u Solunu što ga je podigao Galerije, njegov suvladar i zet, prikazani su kao zaštitnici tetrahra Izida, Serapis i Dioskuri.⁷

U svojoj palači u blizini Salone, u koju se povukao, dao je iz Egipta dopremiti ne samo građevinski materijal – granitne i porfirne stupove (neki su spoliji), arhitektonsku epidermu, oplata od raznih vrsta mramora, od zelenog porfira, oniksa, alabastra...,⁸ već i 12, odnosno 13 sfinga. Samo je jedna sfinga u potpunosti sačuvana, dok su druge bez glave ili tek preživjele u većim i manjim ulomcima; nije izvjesno jesu li neke granitne glave ulomci sfinga ili možda kipova s prikazom faraona.⁹ Usporedbe radi, u Iseumu u Beneventu, osim sfinga otkriven je

² J. H. F. Dijkstra, »Philae and the End of Ancient Egyptian Religion, A Regional Study of Religious Transformation (298-642 CE)«, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 173, 2008., *passim*.

³ L. Török, *Between Two Worlds: The Frontier Region Between Ancient Nubia and Egypt, between Ancient Nubia and Egypt, 3700 BC-AD 500*, Leiden 2009., 100.

⁴ M. el-Saghir et al., »Le camp romain de Louqsor (avec une étude des graffites gréco-romains du temple d'Amon)«, *Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire* 83, Cairo, 1986.; M. Jones and S. McFadden, *Art of Empire. The Roman Frescoes and Imperial Cult Chamber in Luxor Temple*, Yale University Press, 2015., 33..

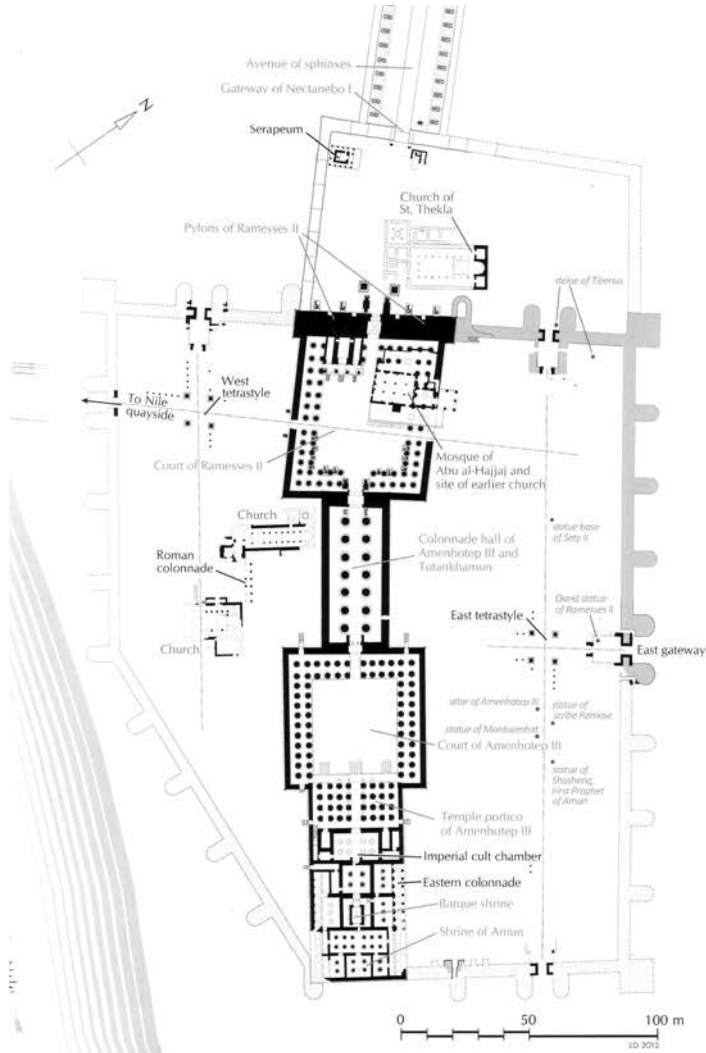
⁵ *Chronica Minora*, in *Monumenta Germaniae Historica I* (1892.), 143-148.

⁶ V. sliku s popisom literature na adresi: http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=123810&partId=1&searchText=bull*&images=true&place=42209&page=3

⁷ R. E. Witt, *Isis in the Ancient World*, JHU Press 1997., 239.

⁸ K. Marasović, D. Matetić-Poljak, »Upotreba dekorativnog kamena u Dioklecijanovoj palači u Splitu«, *Histria antiqua* 19, Zagreb 2010., 89-100.

⁹ P. Selem, *Izidin trag*, Split 1997., 97-106; I. Tadinac, »Sfinge iz Dioklecijanove palače u Splitu«, *Kulturna baština* 37, Split 2011, 371-400; S. Piplović, »Sfinge u Dioklecijanovoj

Amonov hram (ipet resyt) unutar Dioklecijanovog logora u Luxoru
(preuzeto iz M. Jones and S. McFadden)

među ostalim i kip Domicijana prikazanog kao faraona. Važno je napomenuti da su sfinge različitih dimenzija pa se može pretpostaviti da ih je bilo još više, s obzirom na mogući raspored u simetričnim parovima kipova jednakih dimenzija. Uočeni su i elementi egipatskih utjecaja u palači, poput osebnog tipa kapitela sa zadebljanim liščem, karakterističnih profilacija vijenaca. Poneki likovi, izvedeni u reljefima, pokušavaju se također tumačiti u egipatskome ključu; jedan reljef na

palači u Splitu. Jedinствена појава у римској скулптури Илirika», *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, Klanjec 2010., 28-29, 379-393; J. Belamarić, *Sfinga na splitskom Peristilu*, Zagreb 2016.

kazeti s periptera poligonalnog hrama (katedrala) prepoznaje se kao bista Serapisa, a kazete s glavama ovnova moguće aludiraju na štovanje Amona.¹⁰

Splitska *aegyptica* odavno privlači pažnju.¹¹ Različito se tumači, uglavnom carevim nagnućem prema Egiptu, njegovim religijama, a i sklonošću prema egip-tomaniji.¹² Koliko mi je poznato, splitska *aegyptica* do sada nije interpretirana, tako bi upućivala na mogućnost da su neki, ili možda čak svi hramovi u palači bili u svezi s kultom egipatskih božanstava.¹³ Sfinge u palači, pokušat ću to pokazati, ukazuju na kultove egipatskih božanstva. Naime, u Rimu i drugdje, sfinge iz doba faraona, kao i one iz razdoblja Ptolomejevića ali i njihove rimske imitacije, u svezi su sa štovanjem egipatskih (aleksandrijskih) božanstava, prvenstveno Izide i Serapisa. Uz prostrane sakralne komplekse, od Serapeuma u Tivoliju, Iseuma u Beneventu, pa do sklopa *Iseum/Serapeum Campense* u Rimu, raspoređene su sfinge i druge egipatske starine koje su trebale evocirati egzotični i tajanstveni Egipat.¹⁴ Sfinge bdiju, čak i uz manje hramske komplekse kao što je onaj na De-losu, posvećen Serapisu.¹⁵ Smatram stoga da je sasvim pogrešno dovoditi egipat-

¹⁰ I. Mirković, »On some Architectural Fragments from Diocletian's Palace at Split«, *Archaeologica Jugoslavica*, XVIII, Beograd 1977., 1-72; I. Babić, »Egipatski utjecaji u Dioklecijanovoj palači«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 96, Split 2003., 719-744; V. Marinković, »Nekoliko novih figuralnih prikaza u Dioklecijanovoj palači«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 107, 2014., 291-308.

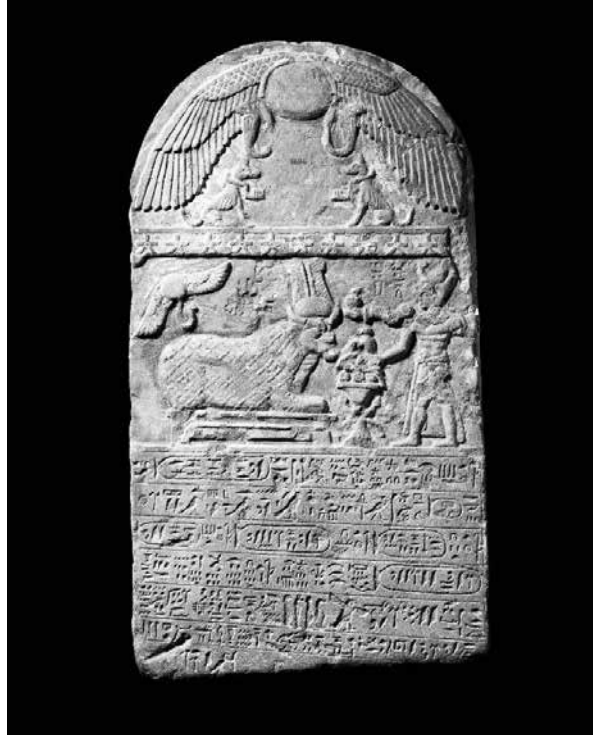
¹¹ Popis literature kod A. Bugarski-Mesdjian, »Traces d'Égypte en Dalmatie romaine: Culte, mode et pouvoir Source«, u: *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World*, Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11-14, 2005, Vol. 159 of Religions in the Graeco-Roman world, Brill, Leiden 2007., 289-328. Prema ovoj autorici, Dioklecijan nije imao nikakav afinitet prema egipatskim božanstvima već su egipatske starine, uključujući sfinge, imale dekorativnu i simboličku funkciju u skladu s njegovim političkim konceptom carskoga kulta.

¹² M. Malaise smatra: *Après avoir renoncé au pouvoir; Dioclétien se retire en Dalmatie dans son palais de Salona ou il s'entoura d'antiquités égyptiennes qui reflètent, en dehors de son penchant pour les dieux alexandrins, une tendance à l'égyptomanie*. Usp. M. Malaise, »Les conditions de pénétration et de diffusion des cultes égyptiens en Italie«, *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, Leiden 1972., 449. Slično mišljenje iznose B. de Rachewiltz i A. M. Partini. *Roma egizia: culti, templi e divinità egizie nella Roma imperiale*, Roma: Ed. Mediterranee, 1999., 148, prema kojima egipatske starine u Splitu ukazuju na Dioklecijanove interese za egipatska božanstva.

¹³ Mletački sindik Giovanni Battista Giustinian godine 1553. spominje kip Kibebe koji je navodno ranije stajao u Jupiterovu hramu (katedrali), no prema opisu očito je da je taj kip u stvari sfinga. Usp. *Dalmacija godine Gospodnje 1553.: putopis po Istri, Dalmaciji i Mletačkoj Albaniji 1553. godine / zapisao Zan Battista Giustinian*, prema transkripciji Šime Ljubića prevela i priredila Ljerka Šimunković, Split 2011., 53. Dovođenje sfinge u svezu s Kibelom pobija se u knjizi J. Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, vol. I, Lyon 1678., 103. O domišljanjima o sfingi v. također D. Farlati *Illyricum sacrum*, Tom. I, Venezia 1751., 490.

¹⁴ M. Malaise. *Inventaire préliminaire des documents égyptiens découverts en Italie* (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, vol. 21), Leiden 1972., 101-111, 187-214, 294-305.

¹⁵ H. Siard, »L'Hydreion du Sarapieion C de Délos: la divinisation de l'eau dans un sanctuaire isiaque«, u: *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World: Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies*, Leiden, May 11-14, 2005 (Religions in the Graeco-Roman World), 2006., 426.

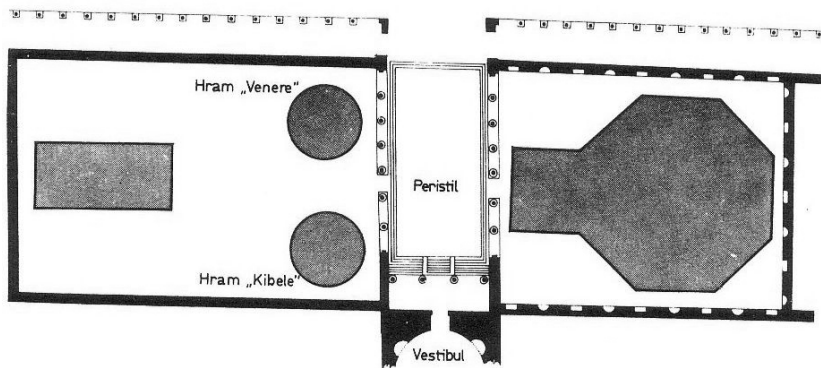
Stela s prikazom Dioklecijana pred mumijom bika Buchisa (slika preuzeta iz:http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=123810&partId=1&searchText=bull*&images=true&place=42209&page=3)

ske starine u Splitu u bilo kakav kontekst s Dioklecijanovim gušenjem pobune u Aleksandriji. U to vrijeme Egipat je već više od tri stoljeća u sastavu rimskoga imperija, stoga se ne može u njemu vršiti otimačina kao nekakav trijumfalni plijen.

S obzirom na mišljenje, uvriježeno od početka 20. stoljeća, da je poligonalno zdanje poput osmerostrane prizme (u kojem je splitska katedrala) Dioklecijanov mauzolej, tako se splitskim svingama pridaje funeralni karakter. No, u grčko-rimsko doba, kako to tumače Plutarh (*De Iside...*, IX) i Klement Aleksandrijski (*Strom.* V,5), sfinge bdiju pred hramovima (najčuvenija je aleja sfinga pred hramom Amona u Luxoru). One su čuvarice i ujedno simboli mudrosti i tajnih znanja.¹⁶ To je jedan od argumenata da hramove u palači dovedemo u svezu sa štovanjem Izide i Serapisa. Možda je preciznije govoriti, posebno u slučaju Izide, o grčko-rimskoj interpretaciji egipatskih vjerovanja.¹⁷ Serapis, izvorno aleksan-

¹⁶ J. Herrmann – A. van den Hoek, *The Sphinx: Sculpture as a theological Symbol in Plutarch and Clement of Alexandria* – dostupno na adresi: <https://www.academia.edu/8398933>.

¹⁷ Usp. B. Bøgh, *The Graeco-roman Cult of Isis*, u: *The Handbook of Religions in Ancient Europe*. European history of religions. Durham; Bristol, 2013., 228-241.

Položaj hramova u Dioklecijanovoj palači (preuzeto iz T. Marasović)

drijsko božanstvo, čiji je sinkretistički kult kao religijski konstrukt uveo (izmislio) Ptolomej I. Soter (305. – 284.), ima gotovo sva obilježja Ozirisa, pa tako i on postaje muž i brat Izide.

U Dioklecijanovoj palači hramovi se nalaze s istočne i zapadne strane Peristila, središnjeg otvorenog prostora.¹⁸ Na istočnoj je strani poligonalno zdanje, preinačeno u splitsku katedralu.

Zapadno od Peristila nalaze se tri hrama. Jedan od njih, velikim dijelom sačuvan, preinačen je u krstionicu grada Splita, kolokvijalno Mali hram, pred kojim su na sjevernoj i južnoj strani stajala dva mala hrama cilindričnog oblika.¹⁹ Dva hrama okruglog oblika u tlocrtu, otkrivena 1957. godine, sačuvana su tek na razini podnice. Sva tri hrama imala su kriptu.²⁰ Ove hramove spominje kancelar splitske općine Antonio Prokulijan 1558. g. u svom govoru tiskanom 1567. g. koji donosi i njihove navodne posvete.²¹ Oko sakralnog kompleksa s tri hrama nalazio se ograđeni, posvećeni prostor temenos koji je s istočne strane bio omeđen kolonadom Peristila.

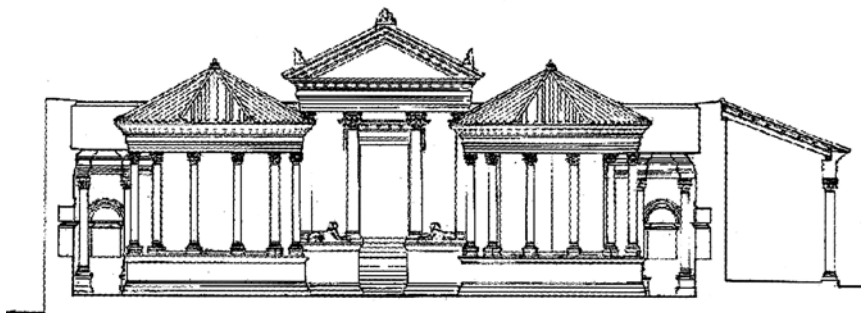
Hram, preinačen u splitsku krstionicu, Mali hram, prostilnog je tipa, uobičajenog u rimskoj sakralnoj arhitekturi. Naos i pronaos nalaze se na visokom podiju kojemu se pristupa stepenicama. Stupovi, krovšte naosa i zabat predvorja

¹⁸ T. Marasović, *Dioklecijanova palača, Svjetska kulturna baština, Split – Hrvatska*, Zagreb, Split 1994., 106-133. Pregled literature v. kod T. Marasović, »O hramovima Dioklecijanove palače«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (PPUD)* 35, Split 1995., 89-101; J. Marasović, K. Marasović, S. Perojević, »Kultne građevine Dioklecijanove palače u Splitu«, *Histria Antiqua* 13, 2005., 433-434; J. Jeličić Radonić, »Hram Dioklecijanove doba kod Porta Andetria u Salonici«, *PPUD* 42, 2011., 19-23; R. Bužančić, »Svetište Dioklecijanove palače«, Okrugli stol »Duklja (Doclea) – Mogućnost istraživanja i prezentacije« (Podgorica, 09.12.2013.), *Historijski zapisi LXXXVII*, 1-2, Podgorica 2014., 107-124.

¹⁹ S. Buble, »Spoznaje o građevinama zapadnog temenosa Dioklecijanove palače u Splitu – kronologija«, *Kulturna baština* 39, Split 2013., 263-294.

²⁰ T. Marasović, *Dioklecijanova palača*, Beograd 1982., 116-122; Isti, *op. cit.* (1994.), 106-133.

²¹ A. Prokulijan, *Govor u pohvalu Splita, Prokuljanov*, tekst objavljen 1567. godine prevela i priredila Ljerka Šimunković, Split 2015., 59; J. Jeličić Radonić, *op. cit.* (16), 19-22.

Pokušaj rekonstrukcije izgleda hramova u zapadnom temenosu
Dioklecijanove palače (J. Marasović)

– pronaosa nisu sačuvani, no ipak se sa sigurnošću može rekonstruirati izvorni izgled hrama.²² Pod hramom je kripta na koju se nastavlja dugačko i usko okno pod pronaosom, a koje je vjerojatno služilo za provjetranje.²³ Ulaz u kriptu na začelju hrama veoma je malen i uzan, sličniji prozoru negoli vratima, tim više što je u odnosu na postojeći pod kriptu postavljen visoko; kako nema stepenica, teško se spustiti u kriptu. Možda je taj otvor izvorno služio tek za grabljenje vode u kriptu koja tijekom godine često poplavi. Nije ustanovljena izvorna podnica kripe (ako ju je ikad bilo), no kripta je izvorno morala biti znatno dublja. Hram je u kasnoantičko doba (?) bio preinačen u crkvu, ujedno i krstionicu, sv. Ivana od izvora (*S. Ionannes de fonte*; njegova kripta bila je posvećena sv. Tomi, a poslužila je i kao zatvor.²⁴ Pojedini dijelovi hrama ukrašeni su reljefima s prikazom različitih likova, no nema dovoljno elemenata da bi se sa sigurnošću odredila posveta. Ipak, prema identifikaciji figura na reljefima, vjerojatno se u hramu štovalo više božanstava.²⁵

²² Rekonstrukciju v. kod G. Niemann, *Dioklecijanova palača u Splitu* (prijevod na hrvatski knjige G. Niemann, *Der Palast Diokletians in Spalato*, Wien, 1912.), Split 2005., p. 84, fig. 108; G. Nikšić, »Krstionica sv. Ivana – Jupiterov hram (krstionica sv. Ivana) u Splitu«, *Klesarstvo i graditeljstvo*, br. 1-2, god. XI, Pučišća, 2000., 11-19; S. Buble, *op. cit.* (19), 277-278; J. Jeličić Radonić, *op. cit.* (16) 13.

²³ G. Niemann, *op. cit.* (22), 81.

²⁴ P. Petrić, »Sakralna topografija u staroj gradskoj jezgri«, *Kulturna baština* 19, Split 1989., 275; T. Marasović, *Dalmatia praeromanica, Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 3 korpus arhitekture, Srednja Dalmacija*, Split-Zagreb 2011., 275-280.

²⁵ N. Cambi, »Pristup razmatranju skulpturalnog programa Dioklecijanove palače u Splitu«, *Kulturna baština* 19, Split 1989., 12 i d.; isti, »On the Dedication of the Prostyle Temple of the Diocletian's Palace in Split«, in: *Orbis romanus christianusque. Travaux sur 'antiquité tardive rassembles autour des recherches de Noël Duval*, Paris 1995., 255-264; isti, »Posveta prostilnoga hrama u Dioklecijanovoj palači«, *Radovi Filozofskoga fakulteta Zadar* 36, Razdio povijesnih znanosti (24), 1998., Zadar 1999., 27-39; isti, »Bilješke o tetrahijskoj religijskoj politici«, *Znakovi i riječi* (Signa et litterae), 4 Zagreb 2013., 133-153.

Dva hrama centralnog oblika zapadno od Peristila

Oba hrama centralnog oblika u tlocrtu, otprilike istih dimenzija u promjeru (nešto manje od 9,5 m), imala su, pretpostavlja se, stupove – trijem, oko naosa pod kojim je kripta (bunar?).²⁶

Od hrama na jugoistočnoj strani temenosa (prema Prukulijanu, navodno Kibelin) preostao je djelomično sačuvani stilobat s višestrukom profilacijom, vidljiv u prizemlju palače Luccari (palača s pročeljem na jugozapadnoj strani Peristila). Od hrama je sačuvan i veći ulomak vijenca ukrašen biljnim i životinjskim motivima, te dvije kazete sa svoda. Možda je i ovaj hram bio preinačen u crkvu s obzirom na činjenicu da je u njegovoj kripti (bunaru?) pronađen ulomak zabata oltarne ograde.²⁷

Hram na sjeveroistočnoj strani (prema Prokulijanu Venerin) sačuvan je tek na razini podnice naznačene u prizemlju palače Grisogono-Cipci (kavana Luxor). Prema Prokulijanu, naos ovoga hrama bio je šesterostranog oblika (*angulare hessagona*). U ostacima hrama nađen je ulomak šape lava ili pantere, životinja koje se prikazuju uz Kibelu (Magna Mater), pa je stoga ovaj hram, koji spominje Prouklijan kao Venerin, ustvari Kibelin. Važno je naglasiti da je u kripti hrama prilikom iskapanja izbijala voda.²⁸

Mali, uski hramovi cilindričnog oblika – tolosi prikazani su na pompejskim freskama. Neki od tih tolosa bili su bez zida naosa, poput kružnih trijemova s kipom u sredini, slični baldahinima koje se moglo zatvoriti zastorima. Takav je tolos u Tivoliju u kojem je kopija Praksitelova kipa Afrodite Knidske.²⁹ Praksitelov kip bio je postavljen u otvorenom hramu tako da se nagu Veneru moglo gledati sa svih strana (*Plin. Hist. nat. XXXVI, 21*). Na fresci iz ekklesiasteriona uz hram Izide u Pompejima prikazan je krajolik s djelomično zatvorenim tolosom uz koji sjedi žena sa sistrumom u ruci (Izida ili njena sljedbenica); u blizini su ograde stepeništa na kojima je sa svake strane ispružena po jedna pozlaćena sfin-ga.³⁰ Slični tolosi, unutar prekinutog zabata (tzv. *broken pediment*) dižu se na pročeljima grobnica-hramova u Petri, na primjer onaj na pročelju grobnice tzv. *Al-Khazneh*. Smatra se da ovaj tip vitkih zdanja cilindričnog oblika, prikazanih na pompejskim freskama i podignutih na pročeljima u Petri, ima ishodište u he-lenističkoj arhitekturi u Aleksandriji.³¹ Na tolosu na *Al-Khaznehu* isklesan je reljef

²⁶ T. Marasović, *op. cit.* (20), 122.

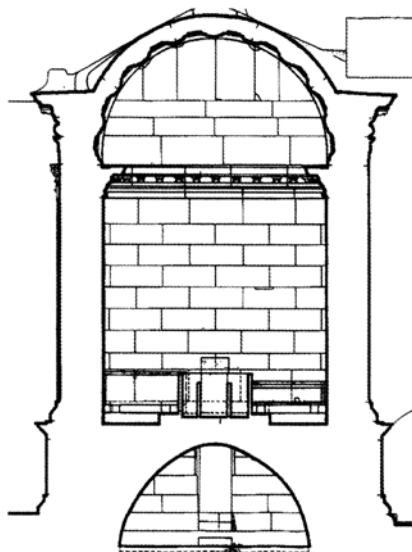
²⁷ T. Marasović, *op. cit.* (24), 285.

²⁸ S. Živkov, »Varia Diocletiana«, u: *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Književni krug Split, Split 2005., 517; S. Buble, *op. cit.* (19), 281.

²⁹ http://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/greece/hetairai/tivoli.html

³⁰ [https://commons.wikimedia.org/wiki/Catalogue_of_the_Museo_Archaeologico_di_Napoli_\(inventory_MANN\)#/media/File:Paisaje_Isis_Pompeya_11.JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/Catalogue_of_the_Museo_Archaeologico_di_Napoli_(inventory_MANN)#/media/File:Paisaje_Isis_Pompeya_11.JPG)

³¹ J. S. McKenzie, *The Architecture of Alexandria and Egypt, C. 300 B.C. to A.D. 700*, Yale University Press. 2007., 350, sl. 558. Mnogo ranije je na sličnost prikaza arhitekture na freskama u Pompejima i hramovima/grobnicama u Petri upozorio F. Bulić – v. F. Bulić – Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927., 164.

Presjek takozvanog Malog hrama (T. Marasović)

koji prikazuje krnje sačuvanu žensku figuru za koju se pretpostavlja da se radi o Izidi, no vjerojatno je prikazana Afrodita Tyche s rogom obilja i kormilom.³²

Kao analogiju za šesterokutni (Kibelin) hram možemo navesti manji hram centralnog oblika (*Minerva Calcidica*) koji se nalazio uz sakralni kompleks *Iseum/Serapeum Campense* naznačen na Forma Urbis Romae.³³

Analogiju za prostornu dispoziciju od tri hrama, od kojih je jedan pravokutnog a dva kružnog oblika u tlocrtu, pruža kompleks tzv. Crvene bazilike (*Kızıl Avlu*) u Pergamonu (Bergama). Za razliku od hramova u Dioklecijanovoj palači, oni u Pergamonu su kolosalnih dimenzija (temenos 270 x 100 m). Pod temenosom protječe kanalizirana rijeka Selinus. Uz hram pravokutnog oblika u tlocrtu, tzv. Crvena bazilika, dižu se dva hrama cilindričnog oblika, slična kulama. Građevinski elementi, granitni stupovi i mramorne obloge hramova importirani su iz Egipta. Sva tri hrama u Pergamonu povezana su hodnicima, a pod njima su bazeni s vodom. Bazeni i kanali nalaze se također pred hramovima, ali i u njihovoj unutrašnjosti. Nalazi skulptura i natpisa ukazuju na to da su se u tom hramskom kompleksu štovala egipatska božanstva: Izida, Serapis/Oziris, Harpokrat, Anubis... Jedan od tzv. *Oxyrhynchus papyrusa* spominje Izidu kao vladaricu Pergamona.³⁴

³² V. Vaelske, »Isis in Petra: chronological and topographical aspects«, u: M. Mouton – S. G. Schmid (eds), *Men on the rocks: the formation of Nabataean Petra*. Proceedings of a conference held in Berlin, 2-4 December 2011 (2013), 351, n. 2.

³³ M. Malaise, *op. cit.* (14), 91.

³⁴ R. A. Wild, *Water in the worship of Isis and Sarapis* (EPRO 87), Leiden, 1981., 57; R. Salditt-Trappmann, *Tempel der ägyptischen Götter in Griechenland und an der Westküste Kleinasiens*. Brill, Leiden 1970., 1-24; J. Mylonopoulos, »The Dynamics of Ritual Space in the Hellenistic and Roman East«, *Kernos*, vol. 21, 2008., 64-65.

Kripte i voda u splitskim hramovima u Dioklecijanovoj palači naznake su da su se u njima štovala egipatska božanstva. Štovanje svete vode Nila središnji je element u kultu Izide i Ozirisa/Serapisa.³⁵ Plutarh u svojoj u biti filozofskoj raspravi o Izidi i Ozirisu dovodi u svezu štovanje vode s elementom vode onako kako ga shvaćahu predsokratovci, konkretno Tales koji je navodno svoja naučavanja preuzeo od Egipćana (*De Iside.*, XXXIV), Voda općenito, sve što je vlažno, u svezi je s Ozirisom. Njegovi štovatelji nisu smjeli zatupati ni jedan izvor (*De Iside...*, XXXV). Dapače, sam se Oziris izjednačavao s Nilom. S tom rijekom – fizičkom i duhovnom okosnicom Egipta – povezana je, naravno, i Izida; jedan od njenih brojnih epiteta jest *dea Nilotis*.³⁶ Nil nabuja od Izidinih suza dok oplakuje Ozirisa (*Pauzan.* X, 32, 18). U kršćanskim je imaginacijama Nil jedna od rajskih rijeka.³⁷

Voda je osnovni element u egipatskom bogoslužju, u kupanju, škropljenju, u žrtvama ljevanicama... Pred procesijama, piše Plutarh, išao je svećenik s posudom svete vode Nila (*De Iside...*, XXXVI). Pred hramom, uz koji su dvije sfinge, svećenik je ukazivao vjernicima posudu sa svetom vodom kako je to prikazano na poznatoj fresci iz Herkulanuma (u Arheološkom muzeju u Napulju, *kat. br.* 8924). I Vitruvije, raspravlajući o značaju i vrijednosti vode, spominje egipatske svećenike koji ceremonijalno nose vazu s vodom pred kojom dižu ruke prema nebu i padaju ničice i tako zahvaljuju božjoj milosti za taj dar koji im je udijeljen (*De arch.*, VIII,4). Voda Nila je slatka, od nje se deblja. I mrtvi žeđaju; na više nadgrobnih natpisa iz Aleksandrije umoljava se Oziris da dodijeli pokojnicima hladnu vodu Nila.³⁸

U grčko-rimsko doba većina hramova Izide i Ozirisa nije se bitno razlikovala od ostalih grčko-rimskih hramova posvećenih tradicionalnim bogovima. Jednostavnog su prostilnog oblika, na visokim podijima sa stupovima u dubokom pronaosu koji je funkcionirao poput pozornice.³⁹ Većina je hramova bila ograđena zidom koji je zatvarao temenos, što je, pretpostavlja se, egipatska tradicija. Oko hrama Izide u Pompejima s tri se strane pruža trijem s pomoćnim prostorijama. Egipatske starine, posebno sfinge ili njihove imitacije, raspoređene oko hramova, prinosile su egipatskom, egzotičnom ugođaju.⁴⁰ Pred monumentalnim hramovima, zapravo pred hramskim kompleksima, kao u Serapemu u Hadrijanovoj vili u Tivoliju, uz tzv. *Iseum/Serapeum Campense* u Rimu nalazili su se bazeni i kanali s vodom. U hramovima Izide i Serapisa/Ozirisa česte su kripte s vodom

³⁵ M-A. Bonhême, »Les eaux rituelles en Égypte pharaonique«, *Archéo-Nil* 05 – Mai 1995, 129-139.

³⁶ M. Malaise, *op. cit.* (12), 188.

³⁷ H. Maguire, »The Nile and the Rivers of Paradise«, u: *The Madaba Map Centenary*, Jerusalem 1999., 179-184.

³⁸ R. A. Wild, *op. cit.* (34), 123; A. Łukaszewicz, »An Osiris “Cool Water” Inscription from Alexandria«, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 77 (1989.), 195-196.

³⁹ V. Gasparini, »Santuari isiaci in Italia: criteri e contesti di diffusione«, u: *Religioni in contatto nel Mediterraneo antico*, Loveno di Menaggio, *Mediterranea*, IV, 2007., 86.

⁴⁰ M. Malaise, *op. cit.* (12), 239-241.

Detalj freske iz ekklesiasteriona uz hram Izide u Pompejima: krajolik s djelomično zatvorenim tolosom uz koji sjedi žena sa sistrumom u ruci (Izida ili njena sljedbenica):
preuzeto iz <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=37429389>

koja simbolizira svetu vodu Nila. Na Delosu, dva svetišta Serapisa imaju kripte s vodom pod naosom, a u trećem (tzv. Sarapieion C) cijeli je naos ustvari bazen s vodom.⁴¹ Rezervoar s vodom nalazio se na primjer pored malog hrama posvećenog Serapisu (u hramu je kip Izide), nedaleko pročelja velikog Amonovog hrama u Luxoru.⁴² U kontekstu instalacija s vodom, kanaliziranih rijeka, kanala i bazena u Pergamonu, u Tivoliju i u tzv. *Iseum/Serapeum Campense* u Rimu. Možda nije slučajno da je jedna glava od ružičastog granita (ulomak kipa faraona ili možda sfinge?) nađena pred Dioklecijanovom palačom tamo gdje se računaju kanali vodovoda.⁴³ Niz podzemnih hodnika i vodospremnika otkriveni su u čuvenom

⁴¹ H. Siard, »L'Hydreion du Sarapieion C de Délos: la divinisation de l'eau dans un sanctuaire isiaque«, u: *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World*, Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Leiden, May 11-14 2005 (Religions in the Graeco-Roman World), 2006., 417-447.

⁴² R. A. Wild, *op. cit.* (38), 12, 132, 178. Sliku hrama v. kod M. Jones and S. McFadden *op. cit.* (4), 26, sl. 22.

⁴³ J. Marasović, K. Marasović, S. Perojević, T. Rismondo, u: *Dioklecijanov akvedukt*, Mini-

Serapeumu u Aleksandriji; veliki bazen s vodom, tzv. Piscina, i niz manjih za kupanje nalazili su se u neposrednoj blizini Dioklecijanova stupa kod pristupa u hramski kompleks.⁴⁴ Voda u kriptama smatrala se svetom i služila je, pretpostavlja se, samo u obredne svrhe; međutim, pranje tijela, koje je bilo uobičajeno prije pristupa u hram i prije posvećenja u misterije, obavljalo se u obližnjem kupatilu.⁴⁵

Stepenište i hodnik kojima se pristupa u kripe grčko-rimskih hramova u kojima se štiju egipatska božanstva često se spajaju pod pravim kutom. Na primjer u tzv. Malom hramu, posvećenom Izidi i Ozirisu u Solunu, ispod naosa vodi hodnik koji se pod pravim kutom lomi pred kriptom pod pronaosom.⁴⁶

Sva četiri hrama u Dioklecijanovoj palači imala su kripe. Kripe pod Malim hramom (krstionica), Kibelinim hramom i pod onim poligonalnim (katedrala) također su u svezi s vodom. Osobito je zanimljiva kripa ispod poligonalnog hrama (katedrala) u kojoj je bunar. Kripa je posvećena sv. Luciji.⁴⁷ No, pored postojećeg bunara koji je novijeg datuma,⁴⁸ postojao je još i jedan manji bunar uz nekadašnji oltar u kripti pored kojega se u tlu nalazila četverokutna keramička cijev iz rimskog doba (*ciev rimska od opeke*).⁴⁹ Prokulijan uspoređuje kriptu sv. Lucije s lijevom pećinom, a za vodu piše da je nepresušna i ljekovita.

Signifikantan je pristup u kriptu sv. Lucije koji se ne nalazi u osi hrama, već bočno; stepenište i hodnik, valja naglasiti, spajaju se pod pravim kutom⁵⁰ što onemogućuje prodor svjetla, kao što je to slučaj i kod drugih kripta u hramovima posvećenima egipatskim (aleksandrijskim) božanstvima. Papinski izaslanik A. Valier zabilježio je 1579. g. da se na blagdan sv. Lucije služi mnogo misa, uz sudjelovanje brojnog puka. Kult je bio zamro no obnovljen je 1939. godine.⁵¹ I danas se vjernicima 13. prosinca na blagdan sv. Lucije otvara kripa. Zavjetni darovi, srebrne pločice u obliku očiju, čuvaju se u katedrali.⁵²

Činjenica da je Mali hram preinačen u krstionicu, u crkvu zvanu sv. Ivan od izvora (*S. Iohannes de fonte*), upućuje na moguće održavanje tradicije kultova ve-

starstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel Split, Split 1999., 74.

⁴⁴ R. A. Wild, n. d. str. 138, fig. 26.

⁴⁵ K. Kleibl, »Water-crypts in Sanctuaries of Graeco-Egyptian Deities of the Graeco-Roman Period in the Mediterranean«, u: Proceedings of the Fourth Central European Conference of Young Egyptologists – Budapest 31 Aug – 2 Sep 2006, *Hungarian Studia Aegyptiaca* XVIII (2007), 207-223.

⁴⁶ R. A. Wild, *op. cit.* (38), 26, 59, 192.

⁴⁷ O kripti v. A. Duplančić, »Arhivsko-bibliografski podaci o nekim splitskim spomenicima iz Arheološkog muzeja«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku (VAPD)*, vol. 100, 2007., 189-193; T. Marasović, *op. cit.* (24), 66.

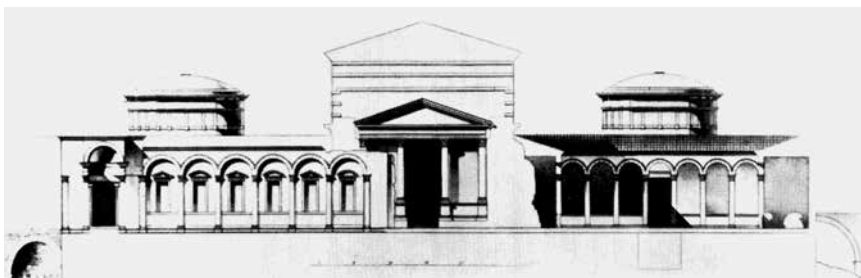
⁴⁸ Arhitekt i konzervator Vicko Andrić zabilježio je u legendi uz tlocrt kripte da je postojeći bunar iskopan tek 1825. g. zbog uzemljenja gromobrana, no postojeći bunar je isuviše širok da bi poslužio tek za uzemljenje gromobrana – v. D. Kečkemet, *Vicko Andrić arhitekt i konzervator 1793-1866*, tab. II, Split 1993.

⁴⁹ Te podatke donosi 1892. arheolog L. Jelić – v. crtež oltara kod A. Duplančić, *op. cit.* (47), 191, bilj. 93.

⁵⁰ U knjizi E. Hébrard, J. Zeiller, *Spalato, le palais de Dioclétien*, Paris 1912., 96, za ovaj hodnik upotrebljava se izraz *couloir coudé*.

⁵¹ A. Duplančić, *op. cit.* (47), 189, 190.

⁵² M. Alujević, »O blagdanu svete Lucije«, *Ethnologica Dalmatica* 15, Split 2006., 111.

Rekonstrukcija izvornog izgleda svetišta u Pergamonu (prema P. Schazmann)

zanih uz vodu. To tim više ako je točno nagađanje (tradicija?) da je Mali hram bio posvećen Asklepiju (Eskulapu).⁵³ Mnogi bi htjeli, kako piše Tacit (*Hist. IV,84*), da je Serapis/Oziris ustvari Eskulap, Dis, čak Jupiter. Serapis i Asklepije (Eskulap) povezuju se; jedan i drugi pomažu ozdravljenju.⁵⁴ Tijekom spavanja u hramovima, Serapis je usulim bolesnicima davao upute za izlječenje. U Jeruzalemu bolesnici su se liječili vodom koja je izbijala u ribnjaku, u bazenu zvanom *Bethesda*, spomenutom u Evanđelju (*Iv., 5:2*); u njegovoj blizini je u doba Hadrijana bio sagrađen hram Eskulapa i Serapisa.⁵⁵ Naravno, Izida, velika dobročiniteljica ljudskoga roda,⁵⁶ također je pomagala napucima koje je u snu slala oboljelima; ozdravila je mnoge bogalje i slijepce koji su joj se utjecali (usp. *Diodor Sicilski, Hist. I,25*). U Beji (Bea, Lakonija) nalazio se hram posvećen iscjeliteljima Asklepiju, Serapisu i Izidi (*Pauz, III, 22*). Je li tek puka slučajnost da se u poligonalnom hramu (naknadno u katedrali posvećenoj Bogorodici), u kripti s čudotvornom vodom štuje sv. Lucija, zaštitnica očiju?

Kripte pod hramovima posvećenih Izidi i Serapisu/Ozirisu tiješne su, mračne, bez prozora.⁵⁷ Takvi tamni prostori pristaju kultu Serapisa koji se poistovjećuje s Disom, Hadom (Plutonom) pa ga prikazuju, npr. u Serapeumu u Aleksandriji, zajedno s troglavim psom Kerberom, čuvarom svijeta mrtvih.⁵⁸ Sasvim je vlažna, mračna i hladna kripta ispod poligonalnog hrama (katedrale) – tako je 1533. g. opisuje i mletački sindik Giovanni Battista Giustinian.⁵⁹

⁵³ U 13. st. Toma Arhidakon nabroja hramove u palači, među kojima i jedan posvećen Eskulapu, no ne navodi koji je to hram (*Hist. salon. IV*). Petar Nicolini 1701. g. bilježi da je hram posvećen Eskulapu; pod njim je zatvor posvećen sv. Tomi – v. C. Fisković, »Nicolinijev opis Dioklecijanove palače«, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 18, Zagreb 1994., 29, 30. Pregled mišljenja v. kod T. Marasović, *op. cit.* (18), 89-103.

⁵⁴ M. Malaise, *op. cit.* (12), 192-193; P. Selem, »Egipatski bogovi u rimskom Iliriku«, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, VII, Sarajevo, 1972., 56-57, 86.

⁵⁵ *Pool of Bethesda*, Wikipedia. V. također *Was Bethesda Pool in Jerusalem a shrine of Asclepius?* <https://blog.israelbiblicalstudies.com › Jewish Studies>

⁵⁶ A. J. Festugière, »À Propos des Aréologies d'Isis«, *The Harvard Theological Review*, Vol. 42, No. 4 (Oct. 1949.), 209-234.

⁵⁷ K. Kleibl, *op. cit.* (45), 10.

⁵⁸ M. Malaise, *op. cit.* (12). 193.

⁵⁹ Lj. Šimunković, *op. cit.* (13), 54. Kroz zidove na tri su mjesta izvedeni otvori za provjetranje, probijeni kroz debelu zidnu masu; pri ulazu se sužavaju na svega 18 x 18 cm tako da kroz njih ne može prodrjeti svjetlo – usp. G. Niemann, *op. cit.* (22), 65.

Apulej u romanu *Zlatni magarac* iliti *Metamorfoze* opisuje inicijaciju u Izidine misterije, obred s molitvama i lijevanjem vode koja je izvirala u samomu hramu – *de penetrati fontem petitum spondeo libat* (*Metam.*, XI, 20, 4) što je, smatra se, egipatska tradicija. Takvu vodu (izvor, bunar) u samom hramu, u kripti ima, spomenuli smo, poligonalni hram (katedrala) i onaj kružnog oblika, navodno Kibelin. U Malom hramu (krstionica), u kriptu prodire voda (pod palačom se naime granaju žile podzemnih voda).

Tamni podzemni dijelovi hramova podsjećaju Plutarha na grobove (*De Izide. XX*). Kripte onako mračne, ustajale atmosfere idealna su mjesta za misterijske obrede u kojima voda ima bitnu ulogu. Pri iniciranju u misterije može se doživjeti iskustva katabaze, silaska u podzemni svijet, ustravljenost, zapanjenost, obamrlost...⁶⁰ Lucije, lik iz Apulejeva romana *Zlatni magarac ili Metamorfoze* tijekom inicijacije približio se granici između života i smrti; dapače, već je bio prešao Prozerpinin prag;⁶¹ sred noći vidio je sunce (*Metam.*, XI, 23, 7).⁶² Međutim, nakon upućivanja u misterije, Lucije se osjećao preporođenim ostavivši iza sebe raniji život koji je proživio kao magarac.

U hramovima Izide i Ozirisa/Serapisa u pravilu se štovalo više božanstava. Lucije je prilikom inicijacije prišao bogovima (valjda kipovima?) donjega i gornjega svijeta, gledao ih je licem u lice i divio im se izbliza (*Apul. Metam.*, XI, 23). Nadzemna prostorija, naos poligonalnog hrama (katedrala), i ona ispod, kripta, raščlanjene su nišama u kojima su vjerojatno, kako se to običavalo, stajale skulpture s likovima bogova. Rufin iz Akvileje u crkvenoj povijesti (*Hist. eccl.*, XXVIII) piše kako je biskup Teofil, onaj isti koji je dao razoriti Serapeum u Aleksandriji, naložio da se u istom gradu iz Bakhova hrama, iz skrovitih prostorija (*adita*) odstrani »infamne« kipove koje Grci nazivaju *Phallous*. Na mjestu Serapeuma u Aleksandriji sagrađena je crkva posvećena sv. Ivanu Krstitelju (*Ruf. Hist.*, *eccl.*, XXIX). Toma Arhiđakon pripisuje legendarnom Ivanu iz Ravene, prvom splitskom biskupu, »čišćenje lažnih idola« iz Jupiterova hrama (prema lokalnoj tradiciji ili tek po imaginacijama i učenim domišljanjima poligonalni hram bio je posvećen Jupiteru (*Hist. salonit. XI*).

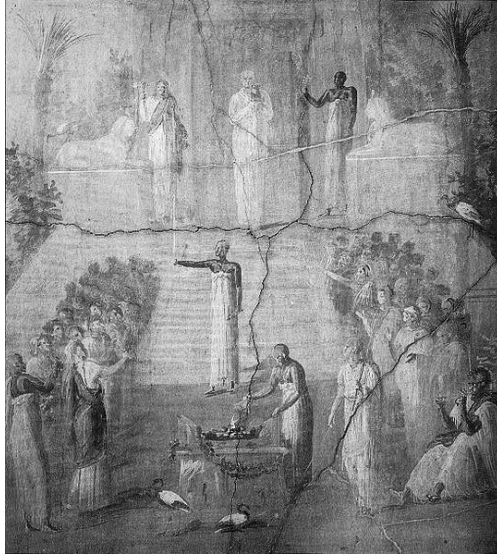
Temenosi

Temenosi uz zapadne hramove i onaj uz istočni, poligonalni, bili su ograđeni visokim zidovima raščlanjenima pravokutnim i polukružnim nišama (za kipove?). Južni zid temenosa oko poligonalnog hrama mjestimično je sačuvan do visine od

⁶⁰ L. Kákosy, »Iniziatici e misteri nel culto isiaco«, u: *Iside. Il mito, il mistero, la magia*, A cura di Ermanno A. Arslan; coll. di F. Tiradritti, M. Abbiati Brida e A. Magni, Milano, Electa, 1997., 148-150.

⁶¹ S. A. Takács, »Initiations and mysteries in Apuleius« *Metamorphoses*«, *Electronic Antiquity*, 12.1 (Nov. 2008), 73-87.

⁶² Noćno sunce vjerojatno se odnosi na noćno putovanje sunčeve barke; usp. J. Gwyn Griffiths, *Isis-book (Metamorphoses, Book XI)* Edited with an Introduction, Translation and Commentary by J. Gwyn Griffiths (ÉPRO, 39), Leiden 1975., 393.

Freska iz Herkulaniuma s prikazom bogoslužja pred Izidinin hramom; na podijumu se nalaze dvije sfinge (slika preuzeta iz [https://commons.wikimedia.org/wiki/Catalogue_of_the_Museo_Archeologico_di_Napoli_\(inventory_MANN\)#/media/File:R%C3%B6mischer_Gottesdienst_zur_Ehre_Isis.jp](https://commons.wikimedia.org/wiki/Catalogue_of_the_Museo_Archeologico_di_Napoli_(inventory_MANN)#/media/File:R%C3%B6mischer_Gottesdienst_zur_Ehre_Isis.jp) (Public Domain <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=904317>) (Miguel Hermoso Cuesta - Own work, CC BY-SA 4.0.)

6,36 m.⁶³ To zatvaranje, s kojim se sprečavalo poglede nepozvanih, također spada u tradiciju egipatskih hramova koji su u pravilu ograđeni. Obredi su se odvijali pred hramovima, u pronaosu se pojavljivao svećenik; unutrašnjost je dotle bila rezerviran za kip/kipove božanstava. Pauzanija (*X*, 32), donosi opsežan opis najglednijeg svetišta Izide u Grčkoj, onog kod Titoreje. U hram su smjeli ući samo oni koje je boginja pozvala u snu, u najskrovitije dijelove hrama odabrani donose žrtve, a jedna nepozvana osoba koja je tamo ušla i ugledala duhove, preminula je nakon što je ispričala što je vidjela. U nekima ritualima, posebno u ophodnjama i prigodnim sajmovima, sudjelovalo je mnoštvo svijeta. Temenosi oko hramova bili su pogodni za svakovrsne vjerske svečanosti s pjesmama, plesovima i obrednim prikazanjima poput Ozirisovih stradanja. Ambijenti sa sfingama i kipovima bili su upravo idealne inscenacije za egipatske kultove, s obredima izrazito teatarskih obilježja, s maskiranim svećenicima, s vjernicima različitog klasnog i rasnog porijekla okićenima cvjetnim vijencima, granjem procvjetalih maslina... (*Apul. Metam. XI, 16, 1-10, XI, 17,5*).⁶⁴ Za masovnih svečanosti u Dioklecijanovoj palači mogao se koristiti i Peristil.⁶⁵

⁶³ G. Niemann, *op. cit.* (22), 76.

⁶⁴ Usp. M. Malaise, *op. cit.* (12), 217-230.

⁶⁵ Ovu sam temu našeo u članku, u feljtonu pod naslovom Egipatski utjecaji u Dioklecijanovoj palači u Splitu, tiskanome u Slobodnoj Dalmaciji.,v. Sl. Dal. od 6. IV. 2004.

Činjenica da se uz same temenose hramova nalaze tzv. Istočne i Zapadne terme također upućuje na egipatske kultove.⁶⁶ Uz egipatske hramove nalazila su se umjetna jezera. Kako to bilježi Herodot, svećenici su se svakodnevno kupali u hladnoj vodi, dvaput danju i dvaput noću (*Hist. II, 37*). Smatra se da se voda u kultu Izide i Ozirisa/Serapisa koristila u ritualima sličnima krštenju kod kršćana.⁶⁷ Kupanja i namirisana kovrčava kosa bili su obavezni svećenicama Izide.⁶⁸ Pjesnik Tibul ojađen je zbog svoje ljubavnice Delije, odveć revne u štovanju Izide – ona ispunjava sve vjerske propise, kupa se, odjevena je lanom, raspletene kose sjedi dvaput dnevno pred hramom, pjeva hvale, zvekeće sistrumom, no zaboravlja na svoje ljubavne obaveze... (usp. *Elegiae 1.3.1*).⁶⁹ Lucije je prije nego je pristupio posvećenju u kult Izide (naknadno je bio posvećen i u kult Ozirisa) morao najprije u svečanoj pratnji otići u obližnje kupatilo – *ad proximas balneas*, gdje ga je svećenik, prizvavši milost bogova, cijeloga okupao (*Apul. Metam. XI, 23,1*).⁷⁰ Dakle, dio obreda – predradnja inicijacije – pranje cijeloga tijela, odvijalo se izvan hrama, u kupalištu. Vjerojatno se ne radi o pukome pranju, već o simboličkom utapanju: pristupnik je prije same inicijacije morao umrijeti za ovaj svijet; oni koji su se udavili u Nilu smatrali su se posvećenima (usp. *Herodot, Hist, II 90*).⁷¹ Dok je još bio pretvoren u magarca, Lucije se pri mjesecini okupao u moru nakon čega mu se u snu ukazala Izida otkrivši mu tajne svoje tako složene ženske naravi (*Apul. Metam. XI,1*).

U antičko su doba kupatila, posebno ona termalna, ali i obični izvori, bili često religiozno obilježeni zbog svojih ljekovitih svojstava.⁷² Voda djeluje blagotvorno i na bogove. Hera bi, nakon kupanja u vrelu Kanathos, ponovno posta-

⁶⁶ O termama v. T. Marasović, »Zapadne i istočne terme Dioklecijanove palače u Splitu«, *Materijali*, XII, Zadar 1976., 225 i d.; T. Rizmondo, »Unutrašnja dekoracija istočnih termi Dioklecijanove palače u Splitu, Arheološka istraživanja 2002. godine«, *VAPD* 99, 2005., 151-155. Izgleda da su zapadne terme naknadno građene; usp. S. Piplović, »Dioklecijanov palača u Splitu nakon Careve smrti«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (VAHD)* 109, Split 2016., 259-290.

⁶⁷ Usp. B. W. R. Pearson, »The New Testament. Baptism and initiation in the cult of Isis and Sarapis«, u: *Baptism, the New Testament and the Church: Historical and Contemporary, Studies in Honour of R. E.O. White*, ed. by S. E. Porter and A.R. Cross, Sheffield Academic Press, 1999., 42-62.

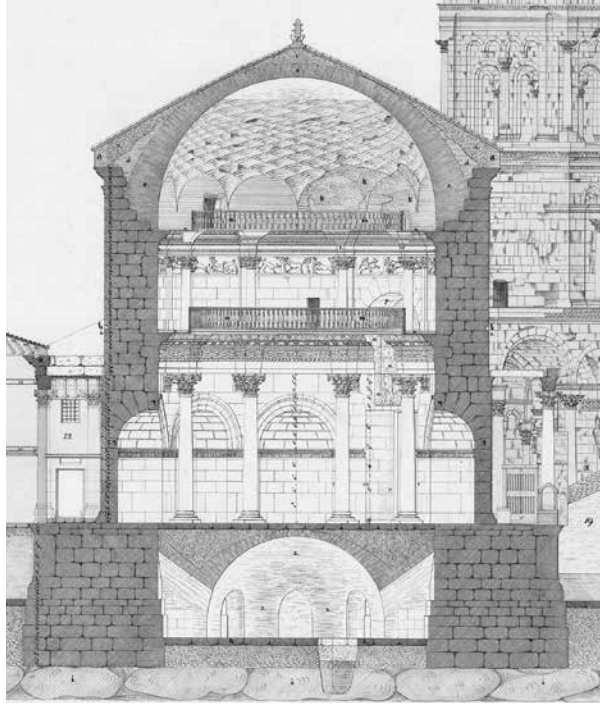
⁶⁸ G. Nachtgerael, »La chevelure d'Isis«, *L'antiquité classique*, Année 1981, Vol. 50, No. 1, 590.

⁶⁹ M. Malaise, *op. cit.* (12), 123; B. Bøgh, *op. cit.* (17), 233.

⁷⁰ Usp. komentare kod J. Gwyn Griffiths, *op. cit.* (62), 287-357; M. Malaise, *op. cit.* (12), 232-233.

⁷¹ M. Malaise, *op. cit.* (12), 232-233.

⁷² *Les eaux thermalles, cultes des eaux en Gaule et dans les provinces voisines*, Actes du colloque 28-30 septembre 1990, Aix-les-Bains, Édité par R. Chevallier, Centre de recherches Piganiol Tours, Antropologia Alpina Turin, 1992; R. Ginouvès, »Dieux guérisseurs et sanctuaires de sources dans la Grèce antique«, u: *Dieux guérisseurs en Gaule romaine* (Chr. Landes éd.), Lattes 1992., 97-105.

V. Andrić, Presjek poligonalnog hrama (Splitska katedrala), 1852., T. XI (detalj),
Arhiv Konzervatorskog odjela u Splitu

la djevica, kako to navodi Pauzanija (II, 38).⁷³ U Karakalnim termama u Rimu postojalo je svetište Serapisa odnosno Mitre.⁷⁴ Nedaleko Karakalinih terma nalazio se hram posvećen Izidi.⁷⁵ Prema pisanju *Passio ss. quattuor coronatorum*, Dioklecijan je dao u Trajanovim termama sagraditi (vjerojatnije obnoviti) hram Eskulapa.⁷⁶ Svetište Serapisa u Ostiji smješteno je u istome bloku u kojem se nalaze tzv. *Terme sedam mudraca*.⁷⁷ U termalnom kompleksu u *Aquae Iasae* (kod Varaždina), osim onih tradicionalnih grčko-rimskih božanstava poput Eskulapa, štovali su Izidu i Serapisa.⁷⁸

⁷³ Interpretacije u duhu dubinske psihologije v. kod C. G. Jung, Ch. Kerény, Introduction a l'essence de la mythologie, Paris 1968., 171.

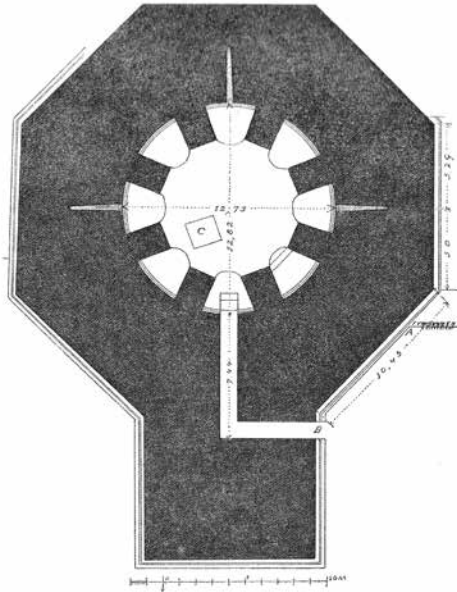
⁷⁴ M. Malaise, *op. cit.* (12), 34, 442, 465.

⁷⁵ S. Ensoli, »Diffusione del culto isiaco in Italia«, u: *Iside. Il mito, il mistero, la magia*, A cura di E. A. Arslan; coll. di F. Tiradritti, M. Abbiati Bida e A. Magni, Milano, Electa, 1997., 316.

⁷⁶ G. H. Renberg, »Public and Private Places of Worship in the Cult of Asclepius at Rome«, *Memoirs of the American Academy in Rome* 51/52, 2006./2007., 105.

⁷⁷ <http://www.ostia-antica.org/regio3/10/10-3.htm>

⁷⁸ D. Kušan Špalj, *AQUAE IASAE – lječilišni, kulni i proročki centar*, u katalogu *AQUAE IASAE*, Zagreb 2015., 56-78.

Tlocrt kripe u poligonalnom hramu s hodnikom koji se lomi pod pravi kutom prema
(G. Niemannu)

Prijedlog za identifikaciju posveta hramova

Ne znamo odakle Prokulijanu navodi (domišljanja?) o posvetama hramova kružnoga oblika u tlocrtu da je jedan bio posvećen Kibeli a drugi Veneri. Njegovi navodi izgledaju uvjerljivi. Naime, Izida se izjednačavala s Kibelom; ona je majka bogova, *deum matrem*, kako je nazivaju Frigijci (*Apul. Metam. XI, 5.2*).⁷⁹ Ulomak lavlje ili panterine šape vjerojatno je bio dio kipa Magne Metar koji se nalazio u njenom hramu u Dioklecijanovoj palači.⁸⁰ U termalnom kompleksu u Aachenu (*Aquae Granni*) nađen je natpis koji spominje svetišta Magne Mater i Izide; svetišta Magne Mater i Izide (*Isis Panthea*), međusobno povezana, otkrivena su u Mainzu (*Mogontiacum*).⁸¹ U Saloni, u blizini istočnih zidina i gradskih vrata, tamo gdje je prolazio vodovod, nedaleko od hrama iz Dioklecijanova vremena (ondje je nađena glava sfinge ili faraona) nalazilo se i svetište Magne Mater.⁸² U istočnom dijelu Salone krak rijeke Jadra (*Salon*) i prateći kanali mogli su funkcionirati u simboličkom i religijskom smislu poput vodenog korita zvanog Euripus u Rimu. U Malom hramu na svodu, u jednoj kazeti prikazana

⁷⁹ M. Malaise, *op. cit.* (12), 476. Za vezu Izide i Kibele v. P. Selem, *op. cit.* (54), 70-71.

⁸⁰ I. Mirnik, *op. cit.* (10), 11.

⁸¹ L. Bricault, »Mater Deum et Isis«, *Pallas*, No. 84 (2010), 265-284.

⁸² J. Jeličić Radonić, *op. cit.* (18), 5-28; S. Bekavac, »Uloga metroačkih kognacija u Saloni«, *VAPD*, 106, 2013., 194. S obzirom na arheološke nalaze iz Salone (npr. bronzana poprsja Izide i Serapisa) i brojne natpise u svezi s kultom Izide i Serapisa, mogli bismo pretpostaviti da je upravo njima bio posvećen ovaj hram iz Dioklecijanova vremena.

je mladenačka glava s frigijskom kapom na glavi;⁸³ je li to možda mladáhni Atis čijim čarima nije odoljela majka i baka tolikih bogova? No, frigijsku kapu nosi i Mitra čiji se kult također povezuje s onim Serapisa.⁸⁴ Izida, zvijezda mora, nebeska kraljica, gospodarica svih elemenata, božica s tisuću imena, s toliko epiteta, ukazala se Luciju otkrivši mu da je nazivaju i Venerom Pafskom (*Metam. XI, 5, 2*). Lucije se s udivljenjem i strahopoštovanjem obraća Veneri tj. Izidi kao nebeskoj Veneri – *tu caelestis Venus* (*Metam. XI, 2, 1*). Niz je potvrda za povezivanje Izide i Venere (Afrodite). Njen je kip stajao u Izidinom hramu u Pompejima,⁸⁵ a u Dionu (Makedonija, Grčka) hramovi Izide i Afrodite nalaze se u istom sakralnom kompleksu u kojem se pružaju kanali s vodom.⁸⁶ Unutar Dioklecijanove palače nađen je ulomak Venerina kipa, s dupinom i erotom, porijeklom i valjda iz njenog hrama, onog centralnog oblika, u temenosu zapadno od Peristila.⁸⁷

Serapisu/Eskulapu (Asklepiju) bio je, pretpostavljamo, posvećen Mali hram u kojem se moglo štovati više božanstava; u tolosima su se valjda štovale Izidi srodne božice Venera i Kibela (Magna Mater).

Izida se štuje kao Panteja koja, u duhu henotizma, supsumira mnogobrojna božanstva. Kako se očitovala Luciju, u njoj su sjedinjeni likovi svih bogova i božica (*Metam. XI. 5. 1*). *Fortuna, Tyche*, asimilira se s Izidom pa se u hramu Fortune Primigenie u Palestrini (*Praeneste*) štovala kao *Isistychē*.⁸⁸ Pretpostavljam da je najveći hram u Dioklecijanovoj palači, onaj poligonalni (katedrala), bio posvećen Izidi Panteji zajedno s drugim bogovima čiji su kipovi valjda stajali u nišama. Niše s kipovima, sa stupovima sa strane, nalazile su se u Tychaionu u Aleksandriji, u hramu posvećenome božici sreće, poznatom tek po opisima. Tychaion je imao, pretpostavlja se, utjecaja na koncept Panteona u Rimu.⁸⁹ Moguće je bio uzor i za poligonalni hram u Dioklecijanovoj palači?

⁸³ T. Marasović, *op. cit.* (1994.), 111.

⁸⁴ Usp. P. Selem, *op. cit.* (54), 70.

⁸⁵ M. Malaise, *op. cit.* (12), 180.; E. M. Moorman, *The Temple of Isis at Pompeii*, u: Nile into Tiber: Egypt in the Roman World. Proceedings of the 3rd International Conference of Isis Studies, Leiden, May 11-14 2005, 154.

⁸⁶ J. Mylonopoulos, *op. cit.* (34), 66.

⁸⁷ J. Jeličić Radonić, *op. cit.* (18), 19.

⁸⁸ D. A. Arya, *The Goddess Fortuna in Imperial Rome: Cult, Art, Text*. Theses and Dissertations from The University of Texas at Austin (January 27, 2006) [2002.], 247.

⁸⁹ J. S. McKenzie, *op. cit.* (1), 39, 187, 448; J. S. McKenzie and A. T. Reyes, »The Alexandrian Tychaion: a Pantheon?«, *Journal of Roman Archaeology* 26 (2013), 227-230.

TEMPLES IN DIOCLETIAN'S PALACE AND THE VENERATION OF EGYPTIAN DEITIES

Ivo Babić

The Egyptian artefacts in Split have long drawn attention. They have been variously interpreted, mainly through Diocletian's inclination for Egypt and its religions and his tendency towards Egyptomania. As far as I know, the Egyptian element in Split has not yet been interpreted to suggest the possibility that some, or perhaps all, of the temples in the palace were connected with Egyptian deities.

The sphinxes in the palace indicate the cults of Egyptian deities. Because of the opinion prevalent since the beginning of the 20th century that the polygonal building like an eight-sided prism (in which Split Cathedral is housed) was Diocletian's mausoleum, the Split sphinxes are also attributed a funereal character. But in the Graeco-Roman era, as Plutarch explains (*De Iside*...IX), as does Clement of Alexandria (*Strom. VI, 5*), sphinxes watch over temples. This is one of the arguments supporting the idea of connecting the temples in the palace with the cult of the Egyptian (and Alexandrian) deities Isis and Serapis.

In Diocletian's Palace there are temples at the eastern and western sides of the Peristyle, the central open space. The temple on the eastern side is a polygonal building that has been repurposed as Split Cathedral.

To the west of the Peristyle are three temples: one, mainly well preserved, was remodelled into the baptistery of the city of Split, in colloquial terms, the Little Temple, in front of which, on the northern and southern sides, were two small temples shaped like cylinders.

The temple transformed into the baptistery of Split, the Little Temple, is of the prostyle type, common in Roman religious architecture. The naos and pronaos are on a high stylobate which is accessed by steps. The entry into the crypt at the rear of the temple is small and narrow, more like a window than a door.

Both temples, in their ground plan of the central type, with about the same dimensions across, had, it is hypothesised, pillars – a portico, around the naos, under which is a crypt (a well?).

From the temple on the south east side of the temenos a partially preserved stylobate has remained, with multiple mouldings, visible in the ground floor of the Luccari Palace (a palace with a façade on the SW side of the Peristyle).

The temple on the NE side is in existence only at the level of the floor adumbrated in the ground floor of the Grisogono-Cipci Palace (today the Luxor Café). It is important to point out that in the crypt of this temple, water welled up during the excavations.

An analogy to the spatial disposition of three temples, one of which has a rectangular and the other two circular ground plans, is provided by the complex of the Red Basilica, so called (Kizul Avlu) in Pergamon (Bergama) dedicated to the Egyptian gods. Unlike the temples in Diocletian's Palace, those in Pergamon are of colossal sizes.

The crypts and the water in the Split temples in Diocletian's Palace are indications that the Egyptian gods were probably worshipped in them. The veneration of the holy water of the Nile is the central element in the cult of Isis and Osiris/Serapis.

A head of pink granite (fragment of a statue of a pharaoh or perhaps a sphinx) was found in front of Diocletian's Palace where the channels of the aqueduct branch out.

All four temples in Diocletian's Palace had crypts. The crypts below the Little Temple (baptistery), Temple of Cybele and the octagonal one (i.e. the cathedral) are also connected with water. Particularly interesting is the crypt below the polygonal temple (the cathedral) in which there is a well. The crypt is dedicated to St Lucy. But as well as the existing well there was another, smaller, well alongside a former altar in the crypt, by which in the ground there was a rectangular clay pipe from Roman times. The steps and the corridor that give access to the crypts of the Greek and Roman temples in which Egyptian deities were venerated are often joined at right angles.

Access into the crypt of St Lucy does not lie in the axis of the temple, rather laterally; the stairs and corridor, it has to be emphasised, are joined at a right angle, which makes the ingress of light impossible, as is the case in other crypts in temples dedicated to Egyptian (Alexandrian) deities. Today too on the Feast of St Lucy the crypt with the water that is considered miracle-working is opened for the congregation.